

A fogyatékkal élők reprezentációja a gyerekirodalomban

Varga Kitti

Pécsi Tudományegyetem

„Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola

Bevezetés

A társadalmi sokszínűségről szóló legújabb kutatások között csak elvétve találunk olyan vizsgálatot, amely során a fogyatékkal élőkről szóló párbeszéd ne a gyógypedagógia részterületére korlátozódna. Ezzel a társadalomtudományi diskurzusból rendszerint ki-, a többségi társadalom számára pedig láthatatlanok maradnak. Kutatásom célja, hogy világosabban lássuk az fogyatékkal élők társadalmi láthatóságát és megítélését, az őket övező előítéleteket és sztereotípiákat, illetve szociális reprezentációjuk változtatásának lehetőségét a gyerek- és ifjúsági irodalom által.

Fogyatékoság alatt a magyar törvény alapján (2013. évi LXII. törvény § (1) – a WHO fogalmához hasonlóan) olyan tartós vagy végleges – veleszületett vagy szerzett – érzékszervi, kommunikációs, fizikai, értelmi vagy pszichoszociális károsodást, illetve ezek bármilyen halmozódását értjük, amely a környezeti, társadalmi és egyéb jelentős akadályokkal kölcsönhatásban a hatékony és másokkal egyenlő társadalmi részvételt korlátozza vagy gátolja.

Társadalmi kisebbség és emancipáció

A népszámlálás alkotja a fogyatékosággal élő emberekkel kapcsolatos fő információforrást, amely a válaszadók fogyatékoságának típusáról is kérdéseket tesz fel (válaszadás önkéntes). Ezen adatok alapján az ENSZ a világ legnagyobb kisebbségének nyilvánította, hiszen számuk több mint egy milliárd világszinten (lakosság 15%-a). Fogyatékosággal a 2011. évi népszámlálás adatai szerint Magyarországon 490 578 ember, a teljes népesség 4,93%-a élt (számukat a fogyatékoság típusa alapján a jobbra levő táblázat mutatja). Kisebbség alatt szociológiai értelemben vett kisebbséget értek (Giddens, 2008).

Társadalmi/politikai emancipáció nem jöhet létre és nem lehet tartós kulturális emancipáció nélkül (állítja tételmondatként Bagi, 2017). Ennek egyik eszközének tartom a gyerekirodalmat, amely forrása a szókincsnek, továbbá magyarázatokat ad a világ működésére, az énkép fejlődésére. Pierre Bourdieu értelmezése alapján a társadalom és a kulturális alkotások viszonya tükröződéses (Bourdieu, 2002), így fokozott figyelmet kell fordítani a gyerekirodalomban megjelenő szerepekre, s az azokban leképződő társadalmi képre, hiszen a könyvekben megjelenő normák és értékek hatása a társadalom minden tagját érinti.

Egyéni modell	Társadalmi modell
Személyes tragédia modell	Társadalmi elnyomás elmélete
Egyéni probléma	Társadalmi probléma
Egyéni kezelés	Társadalmi cselekvés
Medikalizálás	Önálló élet
Orvosi tekintélyuralom	Egyéni és kollektív felelősség
Szaktudás	Tapasztalat
Egyéni identitás	Kollektív identitás
Előítélet	Diszkrimináció
Ellátás	Jogok
Ellenőrzés	Választás
Szakupolitika	Közpolitika
Egyéni alkalmazkodás	Társadalmi változás

Forrás: Oliver 1996, 34. o. nyomán.

Gyerek- és ifjúsági irodalom

2000-es években bekövetkezett tematikai változásoknak köszönhetően, a kortárs (gyerek- és) ifjúsági irodalomban olyan témák jelennek meg, amelyek az eddig marginalizált vagy éppen ignorált társadalmi helyzetű szereplőkkel foglalkoznak. Szinte minden kiadónál megjelentek a tabutémákra épülő képregények (Móra – TABU; Kolibri – Magasfeszültség; Tilos az Á – Vészkiárat; Csimota - Tolerancia).

Az irodalomtudomány legnagyobb kritikája ezekkel a címekkel szemben, hogy a gyerekirodalom ezzel visszalép a pedagógia szárnyai alá, csupán most nem a hőst, a követendő példát állítja elének, hanem az elutasítást, az aktív problémamegoldást preferálja. Azaz megoldási stratégiákat kényszerül megfogalmazni, holott nem ez a feladata (Lovász, 2017).

Úgy gondolom, hogy az ifjúsági irodalom nem értelmezhető a társadalmi vonatkozásrendszerétől függetlenül, hiszen létrejöttét a szociális, gazdasági, kulturális, interkulturális és interszubjektív viszonyok alakulása motiválja. A művek ugyanakkor vissza is hat(hat)nak a társadalmi folyamatokra, közvetlen hatást gyakorolhatnak a fiatal olvasók életére (beavató irodalom).

A kritikai pedagógia megközelítésében a szövegek társadalmi relevanciája és az irodalom pedagógiához fűződő viszonya pozitív kölcsönösségen alapul, és nem olyan dichotómiákon, mint a tabuirodalom kritikájában gyakran alkalmazott aktív-passzív befogadó, esztétikai-társadalmi jelentőség, pedagógiai érték-esztétikai érték, értő olvasás-beleélő olvasás szembeállítások.

Ezek után előzetes hipotézisem, hogy a társadalmi attitűd és előítéletek meghatározzák a fogyatékosokkal élők egyes csoportjairól megjelenő gyerekirodalmat is. A társadalmi távolságot mérő skálán rendszerint a mozgáskorlátozottakkal szembeni elfogadás a legmagasabb, őket követik a látássérültek, az értelmi fogyatékosok, végül a hallássérültek zárják a sort (Sélei, 2018; Ujfalussy, 2014). A jobbra beszürt képen azokat a magyar nyelven megjelent gyerek- és ifjúsági irodalmi műveket gyűjtöttem össze, amelyekben megjelenik fogyatékkal élő szereplő. A csoportosítás során jól látható, hogy a társadalmi attitűd pontosan lekövethető a művek mentén.

Ha a klasszikus mesékre gondolunk, azt látjuk, hogy a fogyatékos figyelemelterelés, büntetés, a gonosz szimbóluma vagy metaforikus kivetülése. A *kincses szigeten* és a *Pán Péterben* a fizikai megjelenés (és hiányok) egy dolgot szolgálnak: hogy felismerjük általuk a gonoszt. Andersen ólomlábú katonája a mese fikciós szintjén még lehet hős, azonban a mesei valóság szintjén tűzre dobja, hiszen „hibás”. *Pinokkió* történetében is testi változás követi a hazugságot, tehát ott is büntetésként jelenik meg. De gondolhatunk a Grimm mesékre is, ahol a kedves engedelmes lány jutalmat, míg a gonoszabb testvérek csonkolást kapnak (*Hamupipóke*).

Ez változik meg a kortárs gyerek- és ifjúsági irodalmi művekben, amelyek más ifjúsági műfajokhoz ágyazódnak be (lányregény, road movie, levélregény). Ezekben a regényekben akkor lehet a szereplő aktív része környezetének, amikor személyes fejlődése révén lesz elfogadóbb, ezzel alakítva ki egy másfajta elbeszélésmódot, amely már nem a fogyatékos alapján határozza meg.

Mozgássérült	232 206
Gyengénlátó, aliglátó	73 430
Vak	9 054
Intellektuális fogyatékosággal élő	42 779
Autista	5 120
Mentálisan sérült (pszichés sérült)	46 265
Nagyothalló	63 014
Siket	8 571
Siketvak (látás- és hallássérült)	3 262
Beszédhibás	14 528
Beszéd fogyatékos	10 913

Fogyatékoságtudomány

A különböző fogyatékoságtudományi modellek ugyan egyre korszerűbb fogyatékosképpel dolgoznak, s az egyéni, orvosi modelltől egyre inkább eltolódott a hangsúly a társadalmi, szociális modell felé (táblázat balra), azonban a társadalmi gondolkodásban mind a mai napig fellelhető mindegyik.

A különböző modellek rövid ismertetése (Könczei és Hernádi, 2015; Magyar, 2018):

- Morális modell (fogyatékoság mint stigma – egyén személyes problémája, amely háttérben valamilyen bűn húzódik meg)
- Medikális modell (fogyatékoság mint betegség – cél a megelőzés vagy a „megszüntetés”)
- Szociális modell (fogyatékoság mint állapot – társadalom felelősségének megjelenése, hiszen a „közeg tesz fogyatékosá”))
- Emberi jogi modell (fogyatékoság mint szociálpolitikai konstrukció – méltányosság és társadalmi szerepvállalás)
- Posztmodell (fogyatékoság mint létmód és identitás – nem lehet szétválasztani a biológiai és társadalmi aspektust. Fontosak az egyénre ható társadalmi, kulturális, fizikai, környezeti tényezők dinamikus kölcsönhatása)

A regények megmutatják azt a társadalmi helyzetet is, amely a sérülteket körülveszi: míg a szereplők azt bizonyítják, hogy képesek aktívan részt venni a társadalmi párbeszédben, addig azt is megmutatja, hogy gyakran a közeg teszi fogyatékosá, a társadalom szorítja ebbe a szerepbe.

A későbbiekben szoros szövegelemzéssel olyan kérdésekre keresem a választ, mint...

...milyen kirekesztéssel találkoznak a kötetek szereplői?

...mi az uralkodó probléma a fogyatékkal élővel szemben: oktatás, sztereotipikus ábrázolás, bántalmazás vagy a tolerancia?

...milyen ideológia áll a háttérben, hatja át az adott könyvek a fogyatékosokkal kapcsolatban?

...milyen mechanizmusokat, eszközöket használnak az adott könyvek, hogy befolyásolják, esetleg újírják a társadalom elképzelését a fogyatékoságról?

Andersen, Hans Christian, <i>A rendíthetetlen ólomkatoná, Lampel, 1858</i>	}	FIZIKAI
Berg Judit, <i>Legemeseék, Central Médiasoport, 2016</i>		
Berrie, J.M., Pán Péter, <i>Kultúra, 1918</i>		
Březinová, Ivona, <i>Add a mancsod!</i> , Móra, 2016		
Crossan, Sarah, <i>Egy, Betűteszta, 2017</i>		
Grimm testvérek, <i>Hamupipóke, Lampel, 1914</i>		
Lackfi János, <i>Átváltozó mesék – Bandi Bandi becsobban, avagy hogyan üsszunk szárazon, Móra, 2018</i>		
Lackfi János, <i>Csodafogkrém – Madártej, Gutenberg, 2019</i>		
Lackfi János, <i>Csodafogkrém – Vidraszerem és gyémánteső, Gutenberg, 2019</i>		
Mészoly Ágnes, <i>Szabadiában, Tilos az Á, 2016</i>		
Milne, A.A., <i>Micimackó, Athenaeum, 1935.</i>		
Móra Ferenc, <i>Kincskereső kisködmön, Singer és Wolfner, 1918</i>		
Palacio, R.J., <i>Csodácska, Könyvmolyképző, 2014</i>		
Riordan, Rick, <i>Percy Jackson és az olimposziak, Könyvmolyképző, 2008</i>		
Rowling, J.K., <i>Harry Potter és a Tűz Serlege, Animus, 2000</i>		
Stevenson, Robert Louis, <i>A kincses sziget, Révai, 1887</i>		
De Amicis, Edmondo, <i>Szív, Lampel, 1888</i>	}	LÁTÁSSÉRÜLT
Lindström, Eric, <i>Nem a szemmedell látsz, Tilos az Á, 2017</i>		
Salmela, Alexandra, <i>Mimi és Liza, Scolar, 2016</i>		
Carroll, Lewis, <i>Aliz kalandjai Csodaszárgában és a tükör másik oldalán, Sziget, 2009</i>	}	INTELLEKTUÁLIS
Hoffmann, E.T.A., <i>Kis Zaches más néven Cínóber, Helikon, 1963</i>		
Lacor, Agnes; La Gac, Gwea, <i>Lili, Csimota, 2011</i>		
Ungvári Bélyácz Betti, <i>A Malna utcahangjai, Magánkiadás, Pécs, 2012</i>		HALLÁSSÉRÜLT

Felhasznált irodalom

Bagi, Zsolt 2017 *Az esztétikai hatalom elmélete*. Napvilág, Budapest.
Bourdieu, Pierre 2002 *A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág, Budapest.
Ytterhus, Borgunn – Egilson, Snæfrídur Thóra – Traustadóttir, Rannveig – Berg, Berit 2015 szerk. *Childhood and Disability in the Nordic Countries*. Palgrave Macmillan.
Flamich, Mária Drs. – dr. Hernádi, Ilona – Hoffmann, Rita Drs. – Sándor, Anikó Drs. szerk 2017 *Paradigmák örvényében*. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, Budapest.
Giddens, Anthony 2008 *Szociológia*. Osiris, Budapest.
Goodley, Dan 2019 *Fogyatékoságtudomány: Interdiszciplináris bevezető*. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, Budapest.
Hernádi, Ilona Drs. – Könczei, György D.Sc 2015 *A felelet kérdési között*. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, Budapest.
Jakab, Villő Hanga 2019 *Ifjúsági irodalom és társadalmi igazságosság*. Prae, 2019/2. 41-57.
Kálmán, Zsófia – Könczei, György 2002 szerk. *A Taigetosztól az esélyegyenlőségig*. Osiris, Budapest.
Lovász, Andrea 2017 *Amiről nem lehet beszélni, arról is beszélni kell. Avagy képmutató-e kortárs ifjúsági irodalom*. Hansági, Ágnes – Hermann, Zoltán – Mészáros, Márton – Szekeres, Nikolett 2017 szerk. *Mesebeszéd*. Fiatal Írók Szövetsége, Budapest. 251-262.
Magyar, Adél 2018 *Fejezetek az értelmi fogyatékoság-kép történetéből*. Gondolat, Budapest.
Mészáros György: *A „rossz arcúak” szava: a kritikai pedagógia kihívása*. Iskolakultúra 2005/4. 84-101.
Sélei, Beatrix 2018 *Szemléleti akadálymentesség a felsőoktatásban*. Opus et Educatio, 2018. Vols. No1. <http://opuseteducatio.hu/index.php/opusHU/article/view/242/416>
Ujfalussy, Rita Benedikta 2014 *A felnövekvő értelmiség sérült emberekhez való viszonya*. Prae, 2014/1. https://www.prae.hu/prae/gyosze.php?menu_id=102&jid=48&jaid=677